

З.Т. Кәрімхан^{1*}, Қ.Ә. Әубәкірова², А.А. Касымова³

«Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті» КЕАҚ, Семей, Қазақстан
E-mail: zangaralash2020@gmail.com^{1*}, kz.aubakirova@gmail.com², kassymova@gmail.com³
ORCID: 0000-0003-4900-4240¹, 0000-0002-1872-9591², 0000-0002-8783-888X³

МЕМУАРЛЫҚ ПРОЗА ЭВОЛЮЦИЯСЫ: КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗБАЛАРЫНАН БҮГІНГІ КҮНГЕ ДЕЙІН

Аңдатпа. Мақалада қазақ әдебиетіндегі мемуарлық жанрдың қалыптасу негіздері, генезисі және хронологиясы сараланған. Зерттеу нысаны ретінде көне түркі жазбалары, жыраулар поэзиясы және XX ғасырдағы қазақ прозасы мен поэзиясында кездесетін мемуарлық сипаттағы шығарма мәтіндері алынды. Түрлі формада, прозада, поэзияда көрініс тапқан мемуар жанрындағы мәтіндерге эмпирикалық зерттеу жүргізіліп, биографиялық параллель, контент анализ, салыстырмалы-салғастырмалы зерттеу тәсілдері негізінде мемуарлық мәтіндердің ұқсастықтары мен айырмашылықтары, ерекшеліктері айқындалды. Зерттеу нәтижесінде, бірінші жақтан сөйлеу арқылы тарихи оқиғаларды сипаттаған авторлар Күлтегін, Білге қаған, Тоныкөк жазбаларында мемуарлық элементтер анықталып, алғашқы мемуар үлгілері ретінде танылды. Ал, Орта ғасырлардағы түркі авторлары Мұхаммед Хайдар Дулатидың «Тарих-и Рашиди», Қадырғали Жалайыридың «Жылнамалар жинағы», Захириддин Бабырдың «Бабырнама» шығармалары мен XX ғасыр басындағы алаш әдеби кезеңіндегі мемуарлық шығармалардың құрылымдық және көркемдік ерекшеліктері, тарихи дереккөз ретіндегі құндылығы, автор психологиясын анықтаудағы бағамы т.б. айқындалды. Алаш кезеңіне жататын Шәкәрім Құдайбердіұлы, Әлихан Бөкейхан, Ахмет Байтұрсынұлы, Міржакып Дулатұлы сынды алаш қайраткерлерінің жазбалары, естеліктері мемуар жанры ретінде сұрыпталып, классификацияланды. Қазақ мемуаристикасы хронологиясының кеңестік кезең мемуарларындағы социалистік реализм әсері анықталып, тәуелсіздік кезеңіндегі мемуарлық мұралардың демократтық сипаттары, сөз еркіндігі мен ой бостандығы, тарихи-мәдени контекстегі ерекшеліктері айқындалды.

Алғыс: Мақала AP22688434 «Қазақ әдебиетіндегі мемуаристика: XX ғасыр басындағы мұраны кешенді зерттеу» жобасы аясында әзірленді.

Кілт сөздер: мемуар, автобиографиялық шығарма, әдеби дәстүр, психологизм, таным.

Z. T. Karimkhan^{1*}, K. A. Aubakirova², A. A. Kassymova³

Shakarim university, Semey, Kazakhstan.

E-mail: zangaralash2020@gmail.com^{1*}, kz.aubakirova@gmail.com², kassymova@gmail.com³
ORCID: 0000-0003-4900-4240¹, ORCID, 0000-0002-1872-9591², 0000-0002-8783-888X³

Evolution of memoir prose: from ancient turkic inscriptions to the present day

Abstract. The article analyzes the foundations and chronology of the memoir genre in Kazakh literature. The memoir genre has been established in both Kazakh and world literature from ancient times, highlighting the significance of personal life and creativity of the author, as well as events from certain periods of society. The importance of memoirs lies not only in their artistic value but also in their didactic function and historical source value. The origins of Kazakh memoiristics trace back to ancient Turkic written monuments and have continued to evolve to the present day. During this time, memoirs have formed as a distinct genre with defined

rules and standards. The research employs empirical methods to analyze memoir works in Kazakh literature, comparing them with global memoiristics to identify genre-specific elements and features. The study reveals that the first examples of memoirs can be found in the works of Kultegin, Bilge Kagan, and Tonyukuk, where authors describe historical events from the first-person perspective, showcasing memoir elements. Additionally, the genre features of works by medieval Turkic authors such as Muhammad Haydar Dughlat, Qadrigali Zhalayir, and Zahiriddin Babur, as well as memoirs from the early 20th century during the Alash literary period, are examined. Memoirs and recollections from Alash period figures such as Shakarim Kudaiberdiuly, Alikhan Bokeikhan, Akhmet Baitursynuly and Mirzhakyp Dulatuly are classified as memoirs. The study also identifies the influence of socialist realism in Soviet-era memoirs and explores the democratic nature, freedom of speech, and cultural-historical context of memoirs from the independence period.

Acknowledgment: This article was prepared within the framework of project AP22688434 «Memoiristics in Kazakh Literature: Comprehensive Study of the Heritage of the Early 20th Century».

Keywords: memoir, autobiographical work, literary tradition, psychologism, cognition.

З.Т. Каримхан^{1*}, К.А. Аубакирова², А.А. Касымова³

НАО «Университет имени Шакарима города Семей», Семей, Казахстан

E-mail: zangaralash2020@gmail.com^{1*}; kz.aubakirova@gmail.com², kassymova@gmail.com³

ORCID: 0000-0003-4900-4240^{1*}, 0000-0002-1872-9591², 0000-0002-8783-888X³

Эволюция мемуарной прозы: от древнетюркских надписей до наших дней

Аннотация. В статье рассматривается основа, генезис и хронология мемуарного жанра в казахской литературе. В качестве объекта исследования были взяты древнетюркские сочинения, стихи поэтов-импровизаторов жырау, произведения мемуарного характера, встречающиеся в казахской прозе и поэзии XX века. Эмпирическое исследование проводилось на текстах жанра мемуаров, выраженных в различных формах, прозе, поэзии, и на основе биографических параллелей, контент-анализа, сравнительно-сопоставительных методов исследования определялись сходства и различия, особенности мемуарных текстов. В результате исследования мемуарные элементы были выявлены в произведениях Культегина, Бильге Кагана и Тонькока — авторов, описывающих исторические события посредством речи от первого лица, и признаны первыми образцами мемуаров. А структурно-художественные особенности произведений средневековых турецких авторов «Тарих-и Рашиди» Мухаммада Хайдара Дулати, «Сборника летописей» Кадиргали Джалайри, «Бабырнама» Захириддина Бабыра и воспоминаний алашского литературного периода начала XX века, их значение как историческое. источники, определяющая норма психологии автора и т. д. определен. Сочинения и воспоминания таких деятелей Алаша, как Шакарим Кудайбердиулы, Алихан Букейхан, Ахмет Байтурсунылы, Миржакип Дулатулы, относящиеся к алашскому периоду, были отсортированы и классифицированы как жанр мемуаров. Определено влияние соцреализма в мемуарах советского периода, хронологии казахских мемуаров, демократические характеристики мемуарного наследия периода независимости, свобода слова и свободы мысли, особенности историко-культурного наследия. контекст был определен.

Благодарности: Статья была подготовлена в рамках проекта АР 22688434 «Мемуаристика в казахской литературе: Комплексное исследование наследия начала XX века».

Ключевые слова: мемуар, автобиографическое произведение, литературная традиция, psychologism, познание.

1. Кіріспе

«Мемуар – француз тілінен алынған сөз. Француз тілінен аударғанда «естелік» деген мағына береді. Алайда мемуарлық туындыға тек естеліктер ғана емес, күнделік

жазбалар, хаттар, баяндаулар және т.б. жатады. Демек, мемуарлық шығармалардың анықтамасы да алуан түрлі болатыны заңдылық» (Әдебиеттану терминдер сөздігі, 1998: 246).

Әдебиеттану ғылымында мемуарлық шығармаларға қатысты зерттеулер біршама. Мемуарлық шығармалар адамның ғұмырбаяны, өмірден көрген-білген жайлардың түйіні десе, енді бір ғалымдар мемуарлық шығармалар адам жанының айнасы дейді. Сондай-ақ мемуарлық шығармалар тарихи дереккөз, қоғамның саяси-әлеуметтік жағдайының хабаршысы деген тұжырымдар да бар. Ал мемуар жанрында кездесетін бір адамның көзқарасы тарихи дереккөз ретінде кәдеге жарамайды деген тұжырымдардың болуы да шын мәнінде мемуардың көпқырлы жанр екендігін айғақтайды.

Ғұмырнамалық шығармалар әлем әдебиетінде, әсіресе батыс және орыс прозасында ертеден өзіндік ерекше орын алған деп айтуымызға болады. Мәселен, француз жазушысы Сен-Симонның (1675-1755) «Естеліктері», америкалық саясаткер ғалым Б. Франклиннің (1706-1790) «Менің күй-жайым», неміс қаламгері И.В. Гетенің (1742-1832) «Поэзия және ақиқат», орыс жазушысы А.И. Герценнің (1812-1870) «Былое и думы» және басқа да еңбектерін атаймыз.

Қазақ әдебиетіндегі мемуарлық шығармаларды қарастырмас бұрын мемуарлық туынды деген ұғымға берілген анықтамаларды анықтап алудың қажеттілігі туындайды. Отандық және шетелдік әдебиет зерттеуші ғалымдардың аталған мәселе бойынша пікірлерін келтірейік:

«Мемуарлар – оқиғаға тікелей қатысқан адамдардың немесе сол оқиғаның замандастарының өткен күндерді еске алып жазған шығармалары. Мемуарлар әдебиеттегі ерекше жанр және өмірбаяндар, саяхат жазбалары, күнделіктер сияқты бірнеше түрге бөлінеді» (Литература, 2002:198) деп берілсе, «Мемуар, «memoire», «memoira» – жады, белгі семантикасынан бертін, әдеби мағынада, жазушының өмірі, қоғам, ондағы адам жөніндегі ой түйгені, өткергенінен естеліктері, күнделік, хат, жазба ретті белгі, пікірлері көрсеткіштерін беретін әдеби шығармаларға ұлғаяды» деп әдебиеттанушы ғалым Н. Ақыш жанр анықтамасына қатысты өз ойын білдіреді (Ақыш, 2009: 38).

«Біздіңше, – деп жазады Н. Ақыш, – мемуар, әдеби түрдің басқалары сияқты, тіпті көне ертеден бастау алады. Бәлкім ол, жазу, сызу шықпастан да бұрын өз элементтерін адамдар бейнесін қалдыру, жоқтау ретінде де жүргізе келгендей. Жазу пайда болған шақтың алғашқы кездерінде ол ескерткіштік ретпен, болмаса елден-елге ұзақ жол шегушілердің көргенін таңбалар жазбалары сипатты келулері де мүмкін. Осыдан, мәдениеті тездеу дамыған елдерде, сауда-саттығы жол кешкен жұрттарда мемуардың көрдім-білдім түрлі жазбалары, ертелеу жазулары болуы ықтимал (шығыс жұртымен су жолы елдерінде). Сондай-ақ жорықтар ізінен, ия жеке адамдық ескерткіштен табылар мұралар да таңбасын қалдыратын сөзсіз, жазба мәдениетінсіз жасамады. Мұнда да мәдениетті жұрттың еңбегі бекер тұрмайды. Бұларды ертеден Грек, Рим жұртшылығы мұралары, шығыстағы Орхон-Енисей

жазбалары, қазақтағы ауызекі жоқтау түрлері де дәлел» деп, мемуар жанрының қалыптасуына да өзіндік тұжырым жасайды (Ақыш, 2009:39).

Расында да көбінесе Азияның орталық бөлігінде жатқан түркі әлеміне тән тастағы сурет-таңбалар да мемуарлықтың алғашқы белгілері болып табылуы мүмкін. Көркем әдебиеттегі символдарға қатысты зерттеу жүргізген Б.Ахмер мен Ж.Аймұхамбет халық ауыз әдебиетіндегі шығармаларда және мифтік таным негізіндегі көне мәтіндерде мемуар жанрына сәйкес келетін, яғни, бірінші жақтан баян қылатын жазбалардың бар екенін растайды (Ахмер, Аймұхамбет, 2023). Демек, бірінші жақтан баян ететін мемуар жанрына толыққанды мемуар ретінде бекімесе де, шарттары мен талаптары жағынан сәйкес келетін мәтіндер ежелден бар деген сөз.

Қазақ әдебиетіндегі мемуарлық элементтердің көрінісі тым ертеден. VII ғасырдың жәдігерлігі болып саналатын «Күлтегін», «Білге қаған» және «Тонкөк» жазбалары баяндаушы автор тұрғысында бірінші жақтан жазылғандығы белгілі (Исабекова, 2011:224). Бұл жазбалардан Шығыс Түркі қағанаты билеушілері өмірінің мемуарлық сипаты бар. Сондай-ақ мемуар сипатында жазылған Абай Құнанбайұлының қарасөздері мен Алаш қайраткерлерінің хаттары, жазбалары, естеліктері мен күнделіктері тарихи дереккөз ретінде де аса құнды. Совет өкіметі кезінде жазылған қазақ әдебиетіндегі зиялы қауымның өзара хат алмасулары мен күнделіктері, тәуелсіздік кезеңінде жазылған ой-тұжырымдар мен ғұмырбаяндар да толыққанды зерттелген жоқ. Десе де жанр ретінде мемуарлық шығармалар аса құнды және бағалы екендігі уақыт өте келе айқындалып келеді. Себебі әр мемуарлық жазбаның астарында тарихи шындық пен бір адамның жан сыры, сондай-ақ күллі қоғам көрінісі тұратындығы да шындық. Ұсынылып отырған зерттеу жұмысында көне түркі жазуларынан бастап бүгінгі күнге дейін қалыптасу кезеңінен өткен мемуар жанрының хронологиясы мен эволюциялық даму динамикасына шолу жасалды.

2. Зерттеу әдістері мен материалдары

2.1 Зерттеу әдістері

Зерттеу барысында мемуарлық прозаның қазақ әдебиетіндегі орнын, оның жанрлық ерекшеліктерін және тарихи маңыздылығын айқындау мақсатында кешенді зерттеу тәсілдері қолданылды. Мысалы, салыстырмалы зерттеу тәсілі арқылы қазақ мемуарлық шығармаларын әлем әдебиетіндегі мемуарлық туындылармен салыстыра отырып, өзара ерекшеліктері анықталды. Сондай-ақ жалпы әдеби үрдістердегі орны, жанрдың ұлттық және мәдени-танымдық ерекшеліктері да сараланды. Тарихи-әдебиеттану әдісі арқылы мемуарлық шығармалардың жазылған кезеңімен байланысы тарихи контексте сұрыпталып, мемуарлардың тарихи дереккөз ретіндегі құндылығы айқындалды.

Мәтіндік талдау әдісі арқылы мемуарлық шығармалардың құрылымдық, стилистикалық және мазмұндық ерекшеліктері зерделенді. Мәтіндік талдау авторлардың жеке стилін, өмірлік тәжірибесі және көзқарасын, шығармашылық бейнелердің қалыптасу жолдарын тануға мүмкіндік береді. Ал контекстуалдық зерттеу әдісі мемуарлық шығармаларды белгілі бір мәдени және тарихи контекстте

қарастыруға мүмкіндік береді. Контекстуалдық зерттеу арқылы мемуарлық жанрдың ұлттық сана-сезімді қалыптастырудағы рөлі және қазақ мәдениетіндегі орны анықталды. Бұл ретте алаш кезеңіндегі естеліктер мен хаттардың тарихы құндылығымен қатар дидактикалық ерекшелігі, танымдық тереңдігі және психологизм мәселелері талқыланды. Тұтас алғанда кешенді зерттеу әдістері мемуарлық прозаның қазақ әдебиетіндегі орнын айқындап, оның жанрлық және тарихи-мәдени таным тұрғысындағы құндылығын айқындауға мүмкіндік берді. Зерттеу нәтижелері қазақ әдебиеттануының теориялық және практикалық аспектілерін байытуға бағытталған.

2.2 Материалға сипаттама

Мемуарлық прозаның элементтері көптеп кездесетін алғашқы шығармалар легі – көне түркі әдеби шығармалары. Бұл кезеңдегі мемуарлық шығармалар үлгісіне Орхон-Енисей жазбалары мен орта ғасырларда жазылған әдеби туындыларын жатқызуға болады. Атап айтқанда, Мұхаммед Хайдар Дулаттың «Тарих-и Рашиди», Қадырғали Жалайыридың «Жылнамалар жинағы», Захириддин Бабырдың «Бабырнама», т.б. Сондай-ақ ұсынылып отырған зерттеу жұмысы шолу арқылы тұтас қазақ мемуарлық мұрасының хронологиясын анықтау мақсатында жазылғандықтан, көне түркі әдебиетінен бастап, орта ғасыр еңбектерін шолып, Абай Құнанбайұлы шығармашылығы мен алаш қайраткерлерінің жазбаларын, советтік кезеңдегі мемуарлық үлгіде жазылған шығармалар легі мен қазіргі қазақ әдебиетіндегі мемуарлық проза үлгілерін талдауға арналған. Әр кезеңнен бір-екі шығарма алынып, оның жанрлық және идеялық-көркемдік ерекшеліктері айқындалды. Сондай-ақ әрбір кезеңнің жазу мәнеріндегі айырмашылықтары мен ой-тұжырымдары өзара салыстырылып, жалпы мемуар жанрының қалыптасу үрдісі айқындалды.

3. Талқылануы

Қазақ мемуарлық мұрасының бастау көзі – Захириддин Бабырдың «Бабырнама» жазбасы. Захириддин Мұхаммед Бабыр – әлем әдебиетінде танымал тұлға. Бабыр – жазушы-ғалым ретінде өз артынан едәуір әдеби мұра қалдырған адам. Оның біздің заманымызға жеткен еңбектерінің ішінен «Бабырнаманы», «Мубайин» атты өлеңдер жинағын, «Хәтти Бабри» атты өзі жасаған жаңа алфавитті, махаббат тақырыбына жазылған көптеген ғазалдары мен төрт жолдық өлең шумақтарын ерекше атуға болады. Бабыр сонымен бірге музыка, поэзия және соғыс туралы да көптеген трактаттар жазған. Бірақ өкінішке қарай, оның бұл еңбектері біздің заманымызға жетпеген. Біз үшін ең маңызды туындысы – «Бабырнама» (Бабыр, 1990:320). Бабырнама шағатай тілі, яғни қазіргі түркі халықтарының ортақ әдеби тілінде жазылды.

«Керуен» журналында жарияланған «Зәһиреддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» еңбегіндегі психологиялық көзқарастары» атты мақалада «З.М. Бабыр берік иманға ие бола отырып, адамдардың мінез-құлқын, ең алдымен олардың иманына, тақуалығына және исламның үкімдерін орындауына қарай оң немесе теріс баға беріп, осы мәселе бойынша өзінің берік көзқарасын білдіреді» (Үсенова, 2024:270-284) дейді. «Мысалы, әкесі Омар Шейх мырза туралы: «Қанапия мәзһабты, таза

сенген кісі еді. Бес уақыт намазын тәрк қылмайтын. Өмірінде қазаларын түгендеген. Көп уақытын құран оқумен өткізетін», – дей келе, тағы бірде «Бұрынғы кездерде көп ішімдік ішетін еді, кейінірек аптада бір не екі рет ішетін болды. Кейінірек есірткіні көбірек қолданатын еді. Есірткіден кәйіп болған кездері миы істемей қалатын еді. Жетімнің жебеушісі еді. Өмір қасіретін көп көрген, ұдайы нард ойнайтын еді, кейде құмар ойнап тұратын еді» (Жеменей, 2023:29-30), – деп суреттейді».

Ағылшынның белгілі шығыстанушы ғалымы Аннет Беверидж «Бабырнаманы» ұзақ жылдар бойы жан-жақты зерттеп, оны 1905 жылы ағылшын тіліне қайта аударма жасап шықты. А. Беверидж «Бабырнаманың» ғылыми тұрғыдан аса құнды зерттеу екенін дәлелдей келіп, Бабырдың бұл шығармасы ағылшынның атақты тарихшысы Э. Гиббон (1737-1794 ж.) мен ұлы физик И. Ньютон (1643-1727 ж.) мемуарларынан кем түспейтін, солармен терезесі тең тұрған еңбек деп бағалайды.

Үшінші бір бастау көз ретінде Қазақ хандығы тұсындағы ғұмырнамалық жылнамалар мен әйгілі жыраулардың бірінші жақтан айтылған көлемді толғауларын алып қарастыруға болады. Мысалы, М. Дулатидің «Тарихи-Рашиди» (Дулати, 2003:616), Қ. Қосымұлының «Жылнамалар жинағы» (Сыздықова, 1991:269) еңбектерін, Қазтуған, Доспамбет, Ақтамберді, т.б. жыраулардың толғау-дастандарын алуға болады.

Аталған туындылардан кейін ХХ ғасырда классикалық қазақ әдебиеті қалыптасқан тұста арнайы тұтастай мемуарлық шығармалар жазылмаса да, Ахмет Байтұрсынұлы меңзегендей, қалам қайраткерлерінің ұлт алдындағы басты парызы – халықты теңдікке жеткізу жолындағы күрестің бәрінен де маңызды екені айқындалды. Яғни жұртты қалың ұйқыдан оятатын әдеби тәсілдердің алдыңғы орынға шыққаны айқын. Бұл жолда ақын-жазушылар ғана емес, саясат серкелері де басқа мамандық иелері болғанына қарамастан, өздері өмір сүрген орта мен дәуір туралы, қоғам мен ел-жұрт өмірі турасындағы, ірі оқиғалар мен тарихи бетбұрыстар жайлы жазбалары зерттеуге де тұрарлық.

Алаш кезеңі әдебиетінің тууына әсер еткен – Абай шығармашылығы десек қателеспейміз. Абай мұрасында мемуарлық туындының қандай элементтері кездеседі дегенге ойшылдың «Қара сөздерінен» мысалдарды көптеп кездестіре аламыз. Айталық, «Бірінші қара сөзде» Абай: «Бұл жасқа келгенше жақсы өткіздік пе, жаман өткіздік пе, әйтеуір бірталай өмірімізді өткіздік: алыстық, жұлыстық, айтыстық, тартыстық – әурешілікті көре-көре келдік. Енді жер ортасы жасқа келдік қажыдық, жалықтық; қылып жүрген ісіміздің баянсызын, байлаусызын көрдік, бәрі қоршылық екенін білдік. Ал, енді қалған өмірімізді қайтіп, не қылып өткіземіз? Соны таба алмай өзім де қайранмын» (Құнанбайұлы, 1995: 158) деуінен өзі туралы, ойы, өмір туралы көзқарасы нақты сипатталған. Яғни автор не туралы ойлайды, өмір, қоғам, айналасы жайлы қандай ойда, ендігі өмірі жайлы не толғандырады деген сауалдарға жауап іздейді. Қазақ қоғамында кең етек алған ел билеу, мал жайғау, дінді күту, ғылымды ойлау, бала бағу сынды әрекеттерді сараптай келе, оларға түрлі сын-жауаптарын келтіреді де, «ақыры ойладым: осы ойыма келген нәрселерді қағазға жаза берейін,

ақ қағаз бен қара сияны ермек қылайын, кімде-кім ішінен керекті сөз тапса, жазып алсын, я оқысын, керегі жоқ десе, өз сөзім өзімдікі дедім де, ақыры осыған байладым, енді мұнан басқа ешбір жұмысым жоқ» деп тоқтайды.

Алаш кезеңіндегі мемуарлық шығармалардың қатарына қалам қайраткерлері Ш.Құдайбердіұлы, Ә. Бөкейханның, А. Байтұрсынұлының, М. Дулатұлының, Ж.Аймауытұлының, С. Торайғырұлының, М. Әуезовтің, М. Жұмабайдың, т.б. еңбектері осы жанрдың тұңғыш тәжірибелері болды.

Мәселен, данышпан Шәкерімнің өзінің азамат болып қалыптасуына, ақындық болмысын айқындауға хәкім Абайдың әсері туралы «Әкеміздің бір шешесінен туған – Ибраһим мырза, қазақ ішінде Абай деп атайды. Сол кісі мұсылманша һәм орысша ғылымға жүйрік, һәм Алланың берген ақылы да бұл қазақтан дана бөлек кісі еді. Ер жеткен соң сол кісіден тәлім алып, әр түрлі кітаптар оқып, насихатын тыңдап, аз ғана ғылымның сәулесін сездім» деп тебіреніспен еске алуы мемуарлық шығарма табиғатына тән құбылыс. Абай тұлғасын ұлықтаған Алаш қайраткерлері Әлихан Бөкейхан бас болып, некролог арнап, шығармашылық мұрасын жинап, бастыруды қолға алып ұйымдастырған тарихи факт.

«Мен 1921 жылы Семей уезінде тергеуші болып қызмет еттім. Күз уақыты еді. Өзіме қараған аудандағы елдерді аралап жүріп, Қызыл Адырға келсем, аудан биі Қ. жолдас сессия құрып жатыр екен. Халық есепсіз көп жиналған: Семей уезінің 7-болысынан, Қарқаралы, Өскемен сықылды өзге уездерден, тіпті Жетісудың Аягөзінен де мал даулап, ақы сұрап келгендер бар екен. Қ. жолдас Семей уезінен қызметке жақсы, ұрыға рақымсыз атанған билердің бірі саналатын. Жұмыстың көптігінен Қ-ның басы қатып, дамыл көрмей, мезгілімен тамақ ішуге де уақыты болмай, ертеден қара кешке шейін сөйлеумен дауысы да қарлыққан екен» (Дулатұлы, 2013:305) деп басталатын «Сол қыздың атын ұмыттым» деген туынды Міржақып Дулатұлының шығармаларында әңгіме ретінде беріліп жүр. Біз бұл шығарманы әуелі автордың өзі қатысатындығынан, оқиға бірінші жақтан баяндалғандығынан, сөйлемдердің грамматикалық, стилистикалық және құрылымдық ерекшелігі және жазудың ментальды ерекшелігі сақталғандығынан мемуарлық туынды деп танымыз.

Совет үкіметі тұсында қазақ әдебиетінде ондаған мемуарлық роман жарық көріп, жанрлық, тақырыптық жағынан дамып, қанат жая түскендігін көреміз. Атап айтқанда С. Сейфуллиннің «Тар жол, тайғақ кешу», С. Ерубаевтың «Менің құрдастарым», І.Жансүгіровтың «Жолдастар» және т.б. романдар жарық көріп, мемуарлық туындылар көшін бастады. Алайда бұл романдардың барлығы да советтік дәуірде үстемдік құрған соцреализм әдісі тұрғысында жазылғандығын, оларда өмір шындығын бейнелеп, баяндауда біржақтылыққа ұрыну сипаты жиі ұшырасатынын көреміз. Мысалы, С. Мұқановтың «Өмір мектебі» романында осындай жайттар жиі ұшырасады.

Еліміз егемендік алғаннан кейінгі кезеңде сөз еркіндігі, ой бостандығы күшейгеннен кейін жазушылар өмірлік дерек негізінде ғұмырнамалық жанрда шығармалар жаза бастады. Олардың көтерген тақырыптары, пайдаланған формасы,

айтар идеялары, ұстанар концепциялары әр түрлі болғанымен, шығармаларын жазатын жанры біреу ғана – ғұмырнама (автобиография). Әсіресе, қазақ ғұмырнамалық романдарының ішінде көлем мен көркемдігі тұрғысынан ерекше деп танылатын С. Мұқановтың «Өмір мектебі», Қ. Жұмаділовтың «Таңғажайып дүние» романдарының қоғамдағы тарихи кезең ақиқатын бейнелеудегі шеберлік қырлары ерекше. Мемуарға жататын осындай материалдардан тек естелік қасиет қана байқалуы тиіс деп ойлау біржақтылық болар еді. Себебі, адам өмірінің ескерткішінен табылар жазбалардың көбінің мемуар – ескерткіштенуі жиі ұшырайды. Мәселен, Л.Н. Толстойдың «Ясная поляналық күнделігі» күн аттарымен белгіленер күнделіктен гөрі, жазушының өткенді жазып қалдыра берген жалпы әңгіме жазбалары сипаттас. Мұны Л.Н. Толстой «...Менің жазбаларым менің оңаша ауылдық өмірімде болып жатқан оқиғаларымның күнделік дәптері іспеттес» (Толстой, 1964:667), – деп атады.

Академик Рахманқұл Бердібай – мемуарлық әдебиет туралы біршама зерттеу жасаған ғалым. Мемуарлық туындыға ғалым мынадай анықтама береді: «Мемуар – авторлардың өздері қатысқан немесе куә болған тарихи оқиғалар, қоғамдық қайраткерлердің өнегелі өмірлері туралы көркем естеліктер жазбалары» (Бердібаев, 1968:86).

Автордың өзі қатыспаған, куә болмаған оқиғалар да шығармада орын табуы мүмкін. Алайда мұндай жағдайда ол авторлық шығарманың ішіндегі баяндау екені аян.

Бүгінгі қазақ мемуаристикасының қалыптасу жайы ұлттық әдебиетіміздегі мемуарлық дәстүрлердің негізгі жолын ескере отырып, күрделене жаңарған, жаңа мазмұнмен түлеп, түрлене көркейген жанр екені айқындалып келеді. Мәселен бұл бағытта Орхон-Енисей жазба ескерткіштері назар аудартады. Ескерткіш бойынан биография мен естелік элементтерінің ұшқындарын табамыз. Бұл бүгінгі мемуаристикамыздың, оның ішінде ғұмырнамалық форманың ұлттық саласы сонау көнеден екенін еске алғызады. Алғашқы мемуар ұшқындарының туу себептері ескерткіш авторларының соңына белгі қалдыру ғана мақсатынан емес сияқты. Тонкөктің «Түрік білгіш қағанының еліне осы ескерткішті бағыштаған, Мен» деуінде халыққа тәрбиесін мирас етпегі де, үлгі етіп ұрандауы да жоқ емес. Мүмкін мұндай ескерткіш қалдыру сол кездің дәстүрі үшін аса маңызды болған тәрізді. Орхон-Енисей жазбалары сияқты ескерткіштердегі өмірбаян элементтері сол болған адамның өзі туралы айтқандарына жүйеленеді.

Мемуарлық шығармалар бір адамның өміріне байланысты болғанымен, оның типтік сипаты да болады. Бұған көптеген мысалдарды таба аламыз. Әйгілі орыс сыншысы В.Г. Белинскийдің мына пікірін келтірелік: «Ұлы ақын өзінің «мені» туралы айта отырып, бүкіл адамзат туралы әңгімелейді. Өйткені оның табиғатынан адамзаттық хал-жағдайы білініп тұрады. Сондықтан да оның жабырқау тартқан көңілінен әрбір адам өз мұңын түсіне алады. Одан ақынды ғана емес, сондай-ақ адамды, адамзаттың бауырын таниды» (Белинский, 1955:420). Әр адамның, оның

ішінде қоғамда биік орны бар шығармашыл тұлғаның өзіндік «мені» сол мемлекетте, тіпті әлемнің өзге де түкпірінде тұратын көптеген оқырмандардың «менімен» үндесіп жатуы мүмкін. Мемуарлық туындыларда әсіресе көбірек ұшырасатын монологтар мен қандай бір күрделі ситуациялардан шыға білген батылдығы сан мыңдаған адамға рухани күш-қуат беретін қаһармандар жиі ұшырасады. Әрине, бұл қаһарман – автордың өзі. Ол – шығармашыл бейне болуы да мүмкін.

Осы орайда орыстың тағы бір сыншысы Г.Н. Чернышевский: «...Адамдардың өмірі туралы парасатты түсінікке, жеке тамаша сезімдер образына жетелейді, олардың туындыларын оқи отырып, біздер барлық жат және жаман қасиеттерден арыламыз, ізгілік пен сұлулықтың көркемдігін танимыз, барлық жақсыны қастерлейтін боламыз, оларды оқи отырып, біздердің өзіміз жақсы мейірімді, текті адамдарға айналамыз» (Чернышевский, 1947: 313) деген еді. Алып-қосары жоқ пікір деп танып, мемуарлық туындыны оқи отырып, өмірде көріп жүрген кейбір өмір құбылыстарына немесе, көзі тірі, әлде өмірден өткен белгілі тұлға туралы бұған дейін қалыптасқан оң, теріс пікірлеріміздің 180 градусқа өзгеріп шыға келуі де мүмкін екендігін де бағамдаймыз.

Ғұмырнамалық туынды болудың да өзіндік белгілі бір шарттары болуға тиіс. Осы тұрғыда ғалым-зерттеушілердің пікірлерін қарастыру жөн болмақ. Орыс әдебиеттанушы ғалымы С. Моминский «Мемуарлық-автобиографиялық жанр туралы» еңбегінде мемуарлық-автобиографиялық жанрының түбегейлі қасиеттері мен туу заңдылықтары өте терең жататынын, мемуар құрамы біршама келісімді болатынын айта келе – мемуарларда, әдетте бірнеше жанр түрлері араласып келіп отырады: естеліктер, жазбалар, күнделіктер, өмірбаяндық» (Моминский, 1986: 262), – деп мемуарлық туындыны жиынтық жүйеде алып қарастырады. Сонымен қатар мемуарлық романдардың алуан түрлері бар екендігін де ескерген жөн: «Әлемдік әдебиетте орны ерекше саналатын еуропалық шығармалардың арасында роман жанрының толып жатқан түрлері бар, мәселен: әлеуметтік роман, серілік роман, бұзақылық роман, этнографиялық роман, саясаттық, қылмыстық, әдет, фантазиялық, философиялық, өндірістік, психологиялық, махаббаттық, өмірбаяндық романдар, т.б.» болып келеді (Атымов, 1975:312).

4. Зерттеу нәтижесі

Әлем әдебиеттану ғылымында мемуар жанры шығарманың мазмұнына, мақсатына және формасына байланысты бірнеше түрге бөлінеді. Қазақ мемуаристикасы нақты ғылыми негізде мемуар жанрының классификациясын бекіткен жоқ. Алайда әр кезеңде жазылған әр түрге жататын мемуарлық шығармаларға шолу жасай отырып, зерттеу нәтижесінде мемуарлық шығармалардың негізгі категориясын 6 түрге бөліп, қарастырамыз:

1. Автобиографиялық мемуарлар: Бұл шығармалар автордың өміріне арналған ғұмырнамасы. Автор өзінің өмірі, даму жолындағы маңызды оқиғалары, ой-тұжырымдары мен әрекеттері туралы баяндайды. Мұндай автобиографиялық мемуарға «Бабырнама» шығармасын жатқызуға болады. Себебі, бұл шығармада автор өзінің өмірін, ой-тұжырымын, басынан өткен қилы оқиғаларын баян етеді.

2. Тарихи мемуарлар: Бұл шығармаларда негізгі назар тарихи оқиғаларға аударылады, ал, автор сол оқиғаға қатысқан немесе куә болған адам ретінде суреттеледі. Автор көзімен көрген оқиғаны баяндап, тарихи контекстті тереңірек түсінуге көмектеседі. Мысалы, алаш қайраткерлерінің жазбаларын, ұрпақтарының естеліктерін тарихи мемуар ретінде қарастыруға болады.

3. Әдеби мемуарлар: Мұндай мемуарларды көбінесе жазушылар мен ақындар жазады. Олар өздерінің шығармашылық жолы, оларға әсер еткен факторлар және жұмыс істеген әдеби ортасы туралы баяндайды. Әдеби мемуарлар жазу процесі, басқа жазушылармен кездесулер және олардың әдеби стилінің дамуы туралы ойлардан тұруы мүмкін. Мұндай категорияға алаш қайраткерлерінің жазбаларын, хаттарын, естеліктері мен күнделіктерін, совет кезеңіндегі жазушылардың естеліктерін, эсселерін жатқызуға болады. Сондай-ақ, Абай Құнанбайұлының қара сөздерінде әдеби мемуар жанрының элементтері бар екенін атап өту керек.

4. Эссе-мемуарлар: Бұл мемуар түрі автордың өміріндегі жеке тақырыптар мен аспектілерге, мысалы, қарым-қатынастар, рухани өсу, кәсіби мансап және т.б. назар аударады. Олар жиі эссе түрінде жазылады және автордың тәжірибесі арқылы терең ашылады. Мұндай мемуарға кәсіби түрде ақыл-кеңес ретінде жазылған жазбаларды жатқыза аламыз.

5. Саяхаттық мемуарлар: Бұл шығармаларда авторлар өз саяхаттары мен оқиғаларын сипаттайды. Мұндай мемуарларда автор кездескен мәдениеттердің сипаттамасы, табиғат туралы ойлары және саяхаттармен байланысты жеке тәжірибелері жиі кездеседі. Мысалы, Ш. Уәлихановтың «Ыстықкөл сапарының күнделігі», М. Әуезовтың «Америка эсерлері» туралы жазбасы, қазіргі кезеңдегі Т. Жұртбайдың «Жолы болған жолаушы» атты еңбегі саяхаттық мемуарға жатады.

6. Куәлік мемуарлары: Бұл мемуарлар соғыс, апат, репрессия тәрізді қиын жағдайда орын алған жайларды баян етеді. Автор жеке тәжірибесі мен сол оқиғаларға куәлік етіп, белгілі бір жағдай немесе адам туралы естелігін жариялайды, маңызды әлеуметтік мәселелерге назар аударады. Мысалы, алаш қайраткерлерінің абақтыда отырып жазған хаттары, репрессия кезінде түрлі жағдайлар туралы баянхаттар, алаш зиялылары ұрпақтарының жазбалары да куәлік мемуарына жатады.

Бұл категориялар тұтас мемуар жарының жанрлық ерекшелігін анықтау үшін жасалған, алайда бір мемуарлық шығармада бірнеше категорияның шартына сәйкес келетін, бірнеше түрдің элементтерін біріктіретін мемуар да болуы мүмкін.

Ғұмырнамалық туындылардың қайсысын мемуарлық деп тану мәселесінде де біріділік жоқтығын да атап өткеніміз жөн. Мысалы, советтік филолог-ғалым К.А. Данелян автобиографиялық-ғұмырнамалық және мемуар-естеліктер деп бөлуді ұсынады: «Балалық шақтан баяндай келетін шығармалар автобиографиялық-ғұмырнамалық болады. Ал «ғұмырнамалық детальдары аз және кейіпкер өмірдің есейген сәтінің бір мезеттік сәттерін (мейлі көп жылдар болса да) үзік-үзік оқиғаларын қамтитын мемуарлар –мемуар естеліктер боп қарастырылуы жөн» (Данелян, 1959: 450). Демек, аталған ұсынысқа сәйкес алып қарағанда, қазақ әдебиетіндегі көптеген ғұмырнамалық туындыларды мемуар-естеліктер қатарына жатқызуға болады.

Мемуарлық проза жанрын зерттеуші америкалық ғалым Сьюзан Лауденслагер: «Мемуарлық шығармалар шын мәнінде адам жанының жан-жарасын, психологиялық күйзелістері мен сезімдерін шынайы суреттейтін, адам психологиясының ең түркірінде жатқан ой-аңсарларын жеткізетін психологиялық шығармалар» деп баға берген (Brison, 2002). Л. Джонотон болса, «Мемуарлық шығармалар тек адамның емес, сол кезеңге сай келетін келетін күллі болмыстың, яғни, қоғамның тіршіліктің, қоршаған ортаның кейпін суреттейді» – деп, мемуарлық шығарманың құндылығы тек әдеби шығарма ретінде емес, тарихи дереккөз ретінде атқаратын қызметімен ерекшеленетінін баса айтады (Johnathan, 2018). Ал, Джонс болса, мемуар жанрына жақын жазба ретінде қазіргі таңдағы интерфейс жазбаларын да қарастыру қажет. «Мұндай мәтіндерде адам психологиясына қатысты көптеген ақпарат болады» - дейді (Johns, 2023). Ағылшын ғалымы Ф. Хинслей де: «Кейде тарихи оқиғалардың шынайылығын анықтауда естеліктер мен мемуарлардың, күнделіктер мен хаттар-жазбаларлардың маңызы біз ойлағаннан да бағалы болмақ», – деп, мемуарлық прозаның тарихи дереккөз ретіндегі қаншалықты құнды екендігін ғылыми-зерттеу еңбектерінде атап көрсетеді (Hinsley, 2010).

Көптеген ғалым-зерттеушілердің пікірінше, кез келген мемуарлық туындыға жатады-ау деген туындының, көлеміне қарамастан, шынайы түрдегі мемуарлық болып табылуы үшін оның бойында мынадай сипаттар табылатын болуы керек делінеді:

«– мұнда баяндау бірінші жақтан жүреді;

– грамматикалық, стилистикалық және құрылымдық ерекшелігі болады;

– жазудың ментальды ерекшелігі сақталады» (Байтанасова, 2012:119), – деп мемуарлық шығарманың негізгі белгісін бөліп көрсетеді әдебиеттанушы ғалым Қ.М. Байтанасова. Демек, мемуарлық туынды міндетті түрде бірінші жақтан айтылуы керек.

Ал, араб ғалымы М.Мунир Құрандағы Жүсіп пайғамбардың қиссасы туралы мәтінді философиялық герменевтикалық әдіс арқылы талдай келе: «Құранда кездесетін Жүсіп пайғамбардың басынан кешкен оқиғалар екінші жақтан баяндалса да, шынайы оқиға ретінде тек Жүсіп пайғамбарды емес, күллі Исраил ұпақтарының сөзі ретінде қабылданады» - деген тағы бір ғылыми контексте өзгеше ойтұжырымымен бөліседі (Munir, 2023: 219). Демек, мемуар мәтіндерінде бір адамның атынан баяндалатын оқиға үнемі тек бір автордың көзқарасы ғана емес, тұтас бір ұлттың немесе мәдени топтың атынан айтылған дерек болуы да мүмкін. Мемуар жанрындағы әр мәтін әртүрлі сипатта алуан түрлі ой иірімін қамтитын аса күрделі жанр болғандықтан, әр мәтін жеке текстологиялық талдауды қажет етеді. Әсіресе, діни контексте жазылған мәтіндердің текстологиясы аса күрделі. Бұл жөнінде Діни мәтіндердегі пайғамбарлардың сөзі кейде құдайдың, кейде жанның кейде рухтың сөзі болуы мүмкін деп, бір ойдың өзі бірнеше тараптан берілетіндіктен, естеліктер әсері туралы Хемиданың да еңбектерінде көптеген дәлел табуға болады (Hemida, 2024).

Көркем шығарманың табиғатына әсер ететін негізгі факторлар саясат, қоғам, идеология, тарихи жағдайлар өзгергенде, көркем туындылардың келбеті де өзгеріске түсетіні белгілі. Әсіресе, мұндай факторлық әсердің ерекше күштілігін совет өкіметі орнап, коммунистік партия билеген кешегі социалистік қоғамдағы әдебиеттерден көреміз. Мұнда тұтас дәуірге татитын ұлы өзгерістердің қалай орнағанын, қалыптасып өркендеуін, нәтижесінің мәнін ашып көрсететін шығармалар жазылған.

5. Қорытынды

Қазақ мемуарлық әдебиеті жанр ретінде әртүрлі тарихи, мәдени аспектілерді қамтитын күрделі әрі бай мұра. Мемуар жанрының автобиографиялық, тарихи, әдеби, эссе-мемуар, саяхаттық мемуар және куәлік мемуарлары сияқты түрлерге бөлінуі оның кең, ауқымды жанр екендігін көрсетеді. Мемуарлық сипаттағы шығармалар арқылы авторлар тек өз өмірлері мен ойларын ғана емес, сонымен қатар қоғамдағы маңызды оқиғаларды, мәдени құндылықтарды және тарихи кезеңдерді де бейнелейді. Сондықтан мемуарлық жанрда жазылған шығармалар бірінші жақтан баяндалған мәтін сипатында тарихи дереккөз ретінде бағаланады. Мемуар жанры қазақ әдебиетінде ұлттық болмыс пен тарихи сананы қалыптастыруда маңызды рөл атқарған. Қазақ мемуарлық әдебиеті жанрларының көптүрлілігі ұлттық әдебиетіміздің байлығы мен тереңдігін айқындайды. Мемуарлар арқылы авторлар өз кезеңінің тарихи және әлеуметтік жағдайларын баяндап қоймай, түпкі астары мен мәселенің себебін ашып көрсетумен де ерекшеленеді. Автобиографиялық, тарихи, әдеби, эссе-мемуарлар сияқты мемуар жанрының әр түрі өзіне тән ерекшелігімен қазақ мемуаристикасының дамуына үлес қосып, бірі адам жанының психологиялық ерекшеліктерін тануға мүмкіндік берсе, енді бірі тарихи дереккөз ретінде құнды болмақ. Мемуарлық шығармалар ұлттық сана мен мәдениеттің ажырамас бөлігі ретінде маңызды рөл атқарады.

Әдебиеттер:

1. Ақыш Н.Б. Қазақ мемуарлық романы: филол. ғыл. докторлығы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған автореферат. – Алматы, 2009. – 325 б.
2. Ахмер Б., Аймухамбет Ж. Символдың мәтін түзіліміндегі қызметі // «Keruen», 80 (3) 2023. – Б. 52-62 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-04>
3. Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану терминдер сөздігі. – Алматы: «Ана тілі», 1998. – 383 б.
4. Бабыр З. Бабырнама. – Алматы: «Жалын», 1990. – 320 б.
5. Байтанасова Қ. Өмірбаяндық туындылардағы танымдық қабылдау // ЕҰУ хабаршысы. Филология сериясы. № 2(87). 2012. – Б.111-119 б.
6. Белинский В.Г. Полн. Собр. Соч. – Москва: АНССР, 1955. – Т.18. – 420 с.
7. Бердібаев Р. Қазақ прозасындағы замандас бейнесі. – Алматы: Қазақстан, 1968. – 86 б.
8. Brison, S.J. (2002) *Aftermath: Violence and the remaking of a self* // Princeton University Press. <https://archive.org/details/aftermathviolenc0000bris/page/n3/mode/2up>
9. Данелян К.А. Дневники и мемуары. – Москва: «Гослитиздат», 1959. – 450 с.
10. Дулати М. Тарих-и Рашиди. Хақ жолындағылар тарихы. – Алматы: «М.Х.Дулати қоғамдық қоры», 2003. – 616 б.
11. Дулатұлы М. Алты томдық шығармалар жинағы.1-том: Өлендер, роман, пьеса, әңгімелер / Құраст.: Г. Дулатова, С. Иманбаева. – Алматы: Мектеп, 2013. – 368 б.

12. Johnathan E. L. Memory in Memoir & Biography: Science, Place, and Agency // The City University of New York, 2018. https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3517&context=gc_etds
13. Johns F. (2023) Reading and writing at the interface // London Review of International Law, 11 (3). – P. 547–561 <https://doi.org/10.1093/lril/lrae001>
14. Исабекова Ұ. Орта ғасырдағы түркі тілдерінің даму тарихы. – Астана: «Сарыарқа», 2011. – 224 б.
15. Құнанбайұлы А. Шығармаларының екі томдық толық жинағы: өлеңдер мен аудармалар, поэмалар, қара сөздер. Т.2 / Абай Құнанбайұлы. – Алматы: Жазушы, 1995. – 336 б.
16. Литература: Энциклопедия. – Москва: Олма-Пресс Образование, 2002. – 349 б.
17. Моминский Б. Мемуарлық автобиография. – Алматы: «Жазушы», 1986. – 262 б.
18. Munir M. Moses Glorino Rumambo Pandin. The Prophet Joseph on Qur'an and The Historical Philosophical Perspective and Its Relevance for Human Development // Qubahan Academic Journal (QAJ), Vol.3, No.4, 2023. P. 219-233 <https://doi.org/10.58429/qaj.v3n4a175>
19. Сыздықова Р., Қойгелдиев М. Қадырғали би Қосымұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: «Қазақ университеті», 1991. – 269 б.
20. Толстой Л.Н. Избранные произведения в 2-х томах. – Ленинград. «Лениздат», 1964. – Т.1. – 667 с.
21. Үсенова Н., Дүйсенбай Г., Жемей И. Зәһириддин Мұхаммед Бабырдың «Бабырнама» еңбегіндегі психологиялық көзқарастары // «Керуен» журналы, 83 (2). 2024. Б. 270-284 <https://keruenjournal.kz/main/article/view/837>
22. Чернышевский Н.Г. Избранные произведения в 3-х томах // Пол. Собр. Соч. – Москва: «Худ. Литературы», 1947. – 313 с.
23. Hemida D. (2024) A Sufi conception of order: Ibn 'Arabī's discourse on governance // Journal of Islamic Studies. – № 35 (1). – P. 46–81. <https://doi.org/10.1093/jis/etad016>
24. Hinsley, F.H. (2010) Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relations Between States. Cambridge University Press. – 390 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511622458>

References:

1. Akysh, N.B. (2009). Kazakh Memoir Novel: Author's Abstract for the Doctor of Philology Degree. – Almaty. – 325 p. (in Kaz)
2. Ahmer B., Aimukhambet Zh.(2023). Character function in text building // «Керуен», 80 (3). – P. 52-62 <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2023.3-04> (in Kaz)
3. Akhmetov, Z., & Shangaev, T. (1998). Dictionary of Literary Terms. Almaty: Ana Tili. – 383 p. (in Kaz)
4. Babur, Z. (1990). Baburnama. Almaty: Zhalyyn. – 320 p. (in Kaz)
5. Baytanassova, Q. (2012). Cognitive Perception in Biographical Works. ENU Bulletin. – 119 p. (in Kaz)
6. Belinsky, V.G. (1955). Complete Works (Vol. 18). Moscow: ANSSR. – 420 p. (in Russ)
7. Berdibayev, R. (1968). The Image of the Contemporary in Kazakh Prose. Almaty: Kazakhstan. – 86 p. (in Kaz)
8. Brison, S.J. (2002). Aftermath: Violence and the Remaking of a Self. Princeton, NJ: Princeton University Press. Retrieved from <https://archive.org/details/aftermathviolenc0000bris/page/n3/mode/2up> (in Eng)
9. Danelian, K.A. (1959). Diaries and Memoirs. Moscow: State Publishing House of Literature. – 450 p. (in Russ)
10. Dulati, M. (2003). Tariq-i-Rashidi (History of the Followers of the Truth). Almaty: M.H. Dulati Public Foundation. (in Kaz)
11. Dulatuly, M. (2013). Six-Volume Collection of Works (Vol. 1). G. Dulatova & S. Imambayeva (Eds.). Almaty: Mektep. – 368 p. (in Kaz)
12. Jonathan, E. L. (2018). Memory in Memoir & Biography: Science, Place, and Agency. The City University of New York. Retrieved from https://academicworks.cuny.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=3517&context=gc_etds (in Eng)
13. Johns F. (2023). Reading and writing at the interface // London Review of International Law, 11 (3). – P. 547–561 <https://doi.org/10.1093/lril/lrae001> (in Eng)

14. Isabekova, U. (2011). The History of the Development of Turkic Languages in the Middle Ages. Astana: Saryarka. – 224 p. (in Kaz)
15. Kunanbaiuly, A. (1995). Complete Two-Volume Collection of Works: Poems and Translations, Poems, Proverbs (Vol. 2). – Almaty: Zhazushy. – 336 p. (in Kaz)
16. Literature (2002): Encyclopedia. – Moscow: Olma-Press Education. – 349 p. (in Russ)
17. Mominsky, B. (1986). Memoir Autobiography. Almaty: Zhazushy. – 262 p. (in Russ)
18. Munir M. (2023). Moses Glorino Rumambo Pandin. The Prophet Joseph on Qur'an and The Historical Philosophical Perspective and Its Relevance for Human Development // Qubahan Academic Journal (QAJ), №3(4). P. 219-233 <https://doi.org/10.58429/qaj.v3n4a175> (in Eng)
19. Sydykova, R., Koigeldiev, M. (1991). Kadirgali bi Kosymuly and His Chronicles Collection. – Almaty: Kazakh University. – 269 p. (in Kaz)
20. Tolstoy, L. N. (1964). Selected Works in 2 Vol. – Leningrad: Lenizdat. – 667 p. (in Russ)
21. Usenova N., Duysenbai G., Zhemeny I. (2024). Psychological views of Zahiruddin Muhammad Babur in his work "Baburnama // «Keruen», 83 (2). – P. 270-284. <https://keruenjournal.kz/main/article/view/837> (in Eng)
22. Chernyshevsky, N.G. (1947). Selected Works in 3 Volumes // Complete Works. – Moscow: Art Literature. – 313 p. (in Russ)
23. Hemida D. (2024) A Sufi conception of order: Ibn Arabī's discourse on governance // Journal of Islamic Studies, 35 (1). – P. 46–81. <https://doi.org/10.1093/jis/etad016> (in Eng)
24. Hinsley, F. H. (2010). Power and the Pursuit of Peace: Theory and Practice in the History of Relations Between States. Cambridge University Press. – 390 p. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511622458> (in Eng)